

The Social History of Formal Art Education in Rasht in the 14th Century¹

[DOI: 10.22070/tlr.2024.18078.1473](https://doi.org/10.22070/tlr.2024.18078.1473)

Parastoo Taheri¹, Mohammad Moeinaddini^{2*}

1. Master's student of painting, Faculty of Arts, Soore International University, Tehran, Iran
Email: partaher752@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Painting, Faculty of Arts, Soore University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)
Email: m.moeinadini@soore.ac.ir

Abstract

Aim and Introduction: In contemporary Iranian history, Rasht should be recognized as one of the leading cities in culture and education. Due to its strategic location, its inhabitants were among the first Iranians during the Qajar era to become acquainted with the foundations and concepts of the modern world, as well as the role of education in development. This exchange of knowledge facilitated greater understanding among nations. In the field of art, this phenomenon was particularly evident in the 1960s and 1970s, leading to the emergence of a substantial number of the most significant modernist Iranian artists from these two decades, all of whom had completed their initial art education in Guilan. The crucial point to note is that during the research period—the first half of the 14th century—there was no official institution for visual arts education in Rasht. Given this context, the primary focus of this research is to explore how, despite the absence of formal and specialized art education courses during this time, a significant number of outstanding and influential artists emerged. What currents, teachers, or institutions existed that motivated, identified talent, and educated this generation? This inquiry aims to enhance our understanding of the cultural background of Rasht and the key figures involved in the art education process during this era.

Methodology: This research employs a descriptive and historical method to explore the social history of Rasht city, focusing on understanding its cultural background and identifying the influential pioneers in art education during the first half of the 14th century. For this purpose, several interviews were conducted with veterans of art education in Rasht while studying the documents. The article focuses on the period from the beginning to the middle of the 14th century in Guilan Province, specifically in the city of Rasht. This era marked a time of intensified modernization in Iran, which significantly influenced the culture and society of Iranian cities. One notable consequence of this transformation was the development of a new educational system, characterized by the establishment of various educational institutions, including schools, colleges, and universities.

Findings: The significance of Rasht as a vital communication hub between Europe and Iran has ensured that the city remains engaged in commercial, political, and cultural relations with these regions, particularly with Russia.

The presence of foreigners, particularly Russians, who sought to expand their influence in the northern region of Iran, has impacted not only the cultural and social atmosphere but also the geography of Rasht. There is limited information available regarding the state of art and its education in schools during this era, with the exception of calligraphy. However, in the final years of the Qajar dynasty, the

Received on: 12/08/2024

Revised on: 03/11/2024

Accepted on: 09/12/2024

Research
Article

Vol. 21, No. 2, Serial 40

Autumn & Winter

2024-25

pp: 155-168

1. This article is taken from the master's dissertation " The Social History of Formal Art Education in Rasht in the 14th Century " under the guidance of Dr. Mohammad Moeinaddini in the field of painting, Faculty of Arts, Soore University.

Journal of Training & Learning Researches

Received on: 12/08/2024

Revised on: 03/11/2024

Accepted on: 09/12/2024

Research Article

Vol. 21, No. 2, Serial 40

Autumn & Winter

2024-25

pp: 155-168

cultural landscape of Rasht began to evolve, leading to the emergence of various art forms in public life. Theater was among the first art forms to gain popularity in Rasht and received a warm reception. With the onset of the Pahlavi period and the decline of traditional cultural hegemony, the situation gradually transformed, allowing music to occupy a prominent position. Subsequently, in 1926, cinema made its debut in Rasht. As a result, there is limited information available regarding painting and visual arts in general, particularly since official institutions for art education in Rasht took several decades to be established. However, with the introduction of mandatory universal literacy at the beginning of the Pahlavi era and the establishment of preparatory schools, art education was gradually incorporated into the curriculum. Referring to the documents and memories of the students from that time, it appears that Mehdi Markazi and Amir Hoshang Zarin Kelk were the founders of the tradition of art education in Rasht. Gradually, with the development of the new educational system, schools began to incorporate art lessons. Between the 1950s and 1970s, art and craft classes were introduced in secondary schools, and professional painters were often employed as instructors. This shift contributed to a rise in the number of art enthusiasts and, consequently, an increase in the demand for art teachers. Although there was no specific system for art education, particularly in schools, the significant development of art education in Rasht was largely independent of formal educational institutions. Instead, it was primarily driven by artists who taught outside of government establishments. This trend began in the late 1930s, coinciding with the emergence of painting education at DaneshSara in Rasht. During this period, several Gilani painters who had studied in Russia returned to Rasht and established a painting studio. Among them, two of the most renowned artists were Reza Forouzi and Mohammad Habib Mohammadi.

Discussion and Conclusion: Although government institutions played a significant role in art education in Rasht and contributed to the discovery and cultivation of a generation of important Iranian artists, the informal influence exerted by independent artists had an even greater impact on attracting young students. By establishing a studio in Rasht, these independent instructors brought the art of painting to the community, allowing art enthusiasts to benefit from their expertise whenever opportunities arose. The crucial aspect of these independent teachers was their ability to comprehend the spirit of the times. As a result, they laid the groundwork for the education of renowned artists in the first half of the 14th century, aligning with the discourse of modernism in culture and art that was promoted and reinforced during the Pahlavi era. Therefore, in response to the primary issue addressed in this research, it is important to note that, although the introduction of specialized fields of art in academic institutions in Rasht city was significantly delayed compared to many major cities in Iran, the efforts of independent artists in this city played a crucial role in attracting art enthusiasts.

Keywords: Modern art, Social history of art, Formal art education, Gilanology, Habib Mohammadi.

تاریخ اجتماعی آموزش هنر در شهر رشت طی نیمه اول قرن ۱۴ شمسی^۱

DOI: 10.22070/tr.2024.18078.1473

پرستو طاهری^۱، محمد معین الدینی^{۲*}

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران.

Email: partaheer752@gmail.com

۲. استادیار، گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه بین‌المللی سوره، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: m.moeinadini@soore.ac.ir

چکیده

مقدمه: تاریخ نقاشی نوگرای ایران در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی شاهد نسل پرتعداد و موفق از هنرمندان گیلانی است که تعدادی از ایشان مقدمات یادگیری هنر را در رشت گذرانده بودند. حال مسئله اصلی این پژوهش این است: با توجه به این تعداد هنرمند شاخص و تأثیرگذار و علی‌رغم نبود رشته‌های رسمی و تخصصی آموزش هنر در نیمه اول قرن چهاردهم در رشت، چه آموزگاران یا نهادهایی وجود داشته‌اند که باعث ایجاد انگیزه و کشف استعداد و آموزش به این نسل شده‌اند؟

روش: این پژوهش به روش توصیفی و تاریخی با کنکاش در تاریخ اجتماعی به مسئله شناخت بستر فرهنگی شهر رشت و شناخت اولین اشخاص تأثیرگذار در آموزش هنر این شهر در نیمه اول قرن ۱۴ شمسی می‌پردازد. پژوهش به روش تاریخی و با مطالعه اسناد در کتابخانه و پژوهشکده و مصاحبه انجام گرفته است. نتایج: یافته‌های پژوهش حکایت از این دارد که آموزش هنر در رشت در دهه‌های آغازین قرن ۱۴ شمسی از دو مجرای رسمی و غیررسمی به‌طور هم‌زمان آغاز شده است. در بخش رسمی هرچند رشته‌های تخصصی هنر وجود نداشتند، اما آموزش هنر به‌صورت تک‌درس و فوق‌برنامه در دانش‌سرا و مدرسه‌ها و با حضور معلمان که نقاش بودند، انجام می‌گرفت و در بخش غیررسمی آموزش را نقاشان تحصیل کرده‌ای که از روسیه به رشت آمده بودند، انجام می‌دادند.

بحث و نتیجه‌گیری: علی‌رغم فقدان رشته‌های تخصصی هنر در نهادهای دانشگاهی شهر رشت در نیمه اول قرن چهاردهم، حضور و فعالیت هنرمندان مستقل باعث جذب و پرورش نسلی از هنرمندان نوگرا در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ ایران شد که نشان‌دهنده اهمیت جریان‌های موازی با آموزش رسمی در نظام فرهنگی و آموزشی گیلان است. همان‌گونه که یافته‌های پژوهش در شهر رشت نشان داد، گاه تأثیر این گروه‌ها و کانون‌ها می‌تواند به کشف و بارور شدن و تقویت نخبگان متعدد فرهنگی و هنری بینجامد.

واژگان کلیدی: هنر نوگرا، تاریخ اجتماعی هنر، آموزش رسمی هنر، گیلان‌شناسی، حبیب محمدی

نشریه علمی
پژوهش‌های
آموزش و یادگیری

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲
تاریخ اصلاحات: ۱۴۰۳/۰۸/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹

مقاله پژوهشی

Journal of
Training & Learning
Researches
Vol. 21, No. 2, Serial 40
Autumn & Winter
2024-25

دوره ۲۱، شماره ۲، پایانی ۴۰
پاییز و زمستان ۱۴۰۳
صص: ۱۶۸-۱۵۵

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد پرستو طاهری با عنوان «تاریخ اجتماعی آموزش رسمی هنر در رشت در قرن ۱۴ شمسی» در دانشگاه سوره است.

مقدمه

تعداد علاقه‌مندان به این هنر به اندازه‌ای بود که تاریخ هنرهای تجسمی معاصر ایران در دهه ۴۰ و ۵۰ در پیوند با تعداد چشمگیری از هنرمندان نوگرایی است که ریشه گیلانی دارند؛ به طوری که «بیست‌ودو نقاش از سی‌ودو نقاش مهم آن زمان اصالتاً گیلانی بوده‌اند» [۹]. نعمت لاله‌ای، معصومه سیحون، آیدین آغداشلو، فریده لاشایی، بهمن محمصص، قاسم حاجی‌زاده، حسین محجوبی، جلیل ضیاءپور و صادق بریرانی برخی از این هنرمندان هستند. همه این هنرمندان از گیلان مهاجرت کردند، اما برخی از ایشان فراگیری مقدمات اولیه هنر را در رشت آغاز کرده بودند. همین کافی است تا بتوان به این نکته پی برد که طی چهار دهه اول قرن ۱۴ هجری شمسی در شهر رشت فضای هنری پویایی وجود داشته است که حاصل آن کشف استعداد و رشد هنرمندان نامدار عرصه هنرهای تجسمی ایران بود؛ هنرمندانی که از پیشگامان هنر مدرن ایران به حساب می‌آیند و با توجه به قید «نوگرایی» باید گفت که شکل تازه‌ای از آموزش هنر در این شهر شکل گرفته بود که بر علاقه هنرجویان به گرایش‌های نوگرا تأثیرگذار بوده است.

علی‌رغم تعداد هنرمندان گیلانی که از این استان برخاستند، در دوران مورد نظر پژوهش (نیمه اول قرن چهاردهم شمسی) هیچ نهاد رسمی آموزش هنرهای تجسمی در رشت وجود نداشته است؛ در نتیجه نمی‌توان از نظام آموزشی مدون و برنامه‌ریزی‌شده‌ای در قالب رشته‌های هنری نام برد؛ ولیکن با توجه به کثرت هنرمندان معتبری از نسل‌های سنی نزدیک به هم، قطعاً فضایی فرهنگی و هنری و البته اشخاصی پیشرو و تأثیرگذار وجود داشته‌اند که توانسته‌اند به کشف استعداد هنرجویان و آموزش مبانی و اصول هنرهای تجسمی به آن‌ها بپردازند. این افراد در حاشیه تاریخ رسمی آموزش هنر در رشت قرار داشته‌اند؛ از این رو با توجه به تعداد و نقش هنرمندان گیلانی در جریان هنر نوگرایی ایران، پژوهش در ارتباط با شناخت بستر فرهنگی شهر رشت و شناخت اشخاص تأثیرگذار در آموزش هنر در نیمه اول قرن ۱۴ شمسی ضروری به نظر

رشت، مرکز استان گیلان، از شهرهای مهم و قدیمی و از کانون‌های مهم تاریخ تحولات سیاسی و فرهنگی و اجتماعی ایران به شمار می‌رود. این شهر به‌ویژه از نیمه دوران قاجار به بعد از اهمیت راهبردی زیادی برخوردار شد. به دلیل تجارت ابریشم شهر رشت تکاپو و سرزندگی داشت و به دلیل رابطه‌هایی که به واسطه بندر پیر بازار و بندر انزلی با کشورهای دیگر برقرار کرده بود، بارقه‌های فرهنگ و تمدن و دانش اروپایی خیلی زود وارد این شهر شد. در رونق این شهر همین بس که بانک شاهی و بانک استقراضی به‌خاطر مبادله‌های بازرگانی در رشت شعبه داشتند [۱] و اولین داروخانه شبانه‌روزی ایران^۱ [۲] و اولین شعبه بانک سپه^۲ [۳] در این شهر تأسیس شد. در زمینه فرهنگ و آموزش نیز اهالی رشت از جمله نخستین ایرانیانی بودند که مقارن با عصر ناصری و مظفری با مبانی و مفاهیم دنیای مدرن و نقش آموزش و پرورش در پیشرفت کشورها آشنا شدند و این شهر جزء نخستین شهرهای ایران بود که در آن مهمان‌خانه، مدرسه‌های جدید، چاپخانه، [۴] سالن تئاتر و کتابخانه^۳ [۵] دایر شد. در این میان هنر و هنرآموزی نیز در این خطه جایگاه ویژه‌ای پیدا کرد و شواهد حاکی از استقبال مردم از موسیقی و تئاتر از اواخر دوران قاجار است [۶]. سندهای تاریخی در دهه‌های آغازین سده ۱۳۰۰ هجری شمسی نشان می‌دهد که کانون‌های تئاتر زیادی تأسیس شدند، آموزشگاه موسیقی در رشت دایر شد [۷] و آموزش نقاشی در این شهر با استقبال خوبی روبه‌رو شد که به برگزاری دو نمایشگاه نقاشی انجامید [۸].

به‌طور ویژه در ارتباط با نقاشی شواهد نشان می‌دهد

۱. اولین داروخانه شبانه‌روزی ایران به نام «داروخانه کارون» را آرسن

میناسیان (۱۲۸۵ رشت-۱۳۵۶ رشت) در رشت تأسیس کرد.

۲. بانک سپه نخستین بانک ایرانی در ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۴ در تهران تأسیس شد و اولین شعبه آن در اسفند همان سال در شهر رشت افتتاح شد.

۳. کتابخانه ملی رشت، کهن‌ترین کتابخانه مستقل عمومی ایران، تأسیس ۱۳۰۶ ش.

آن بر فرهنگ و اجتماع شهرهای ایران تأثیرگذار بود و بخشی از آن طرح‌ریزی نظام آموزشی جدیدی در قالب انواع نهادهای آموزشی چون مدرسه‌ها، دانش‌سرا، دانشکده و دانشگاه بود. در برخی از همین نهادهای جدید نیز آموزش هنر در دستور کار قرار گرفت.

آموزش و فرهنگ در نیمه اول قرن چهاردهم رشت

گیلان با مرکزیت شهر رشت تاریخی بس کهن در سرزمین ایران دارد. تشابه بین آثار کشف‌شده در گیلان و سومر محققان را به این باور نزدیک می‌کند که شاید سومری‌ها و عیلامی‌ها در کوهستان‌های شمال ایران ساکن بوده‌اند و بعدها به‌دلایلی به‌طرف مغرب مهاجرت کرده‌اند [۱۰]. با این پیشینه کهن می‌توان به اهمیت این سرزمین در مناسبات فرهنگی و سیاسی ایران پی برد. هرچند رونق و اهمیت شهر رشت که پیش از آن شهری بی‌نام‌ونشان بود، از دوران صفویه شروع شد. شاه‌عباس به‌لحاظ موقعیت ممتاز بازرگانی آن را به پایتختی ایالت گیلان برگزید؛ زیرا در سرتاسر سواحل دریای خزر شهری مانند رشت نبود که هم با قزوین که در آن زمان انبار کالا در سراسر ایران بود، فاصله کمی داشته باشد و هم به بندر پیر بازار که در آن روزگار راه آبی مناسبی با انزلی بود، نزدیک باشد؛ به این ترتیب رشت با تمام بندرهای دریای خزر مرتبط بود [۱۱]. با گسترش بازرگانی و مراد به با تجار کشورهای دیگر پیشرفت و تغییر در این منطقه کاملاً محسوس شد. طی دوران قاجار با رواج نفوذ سیاسی روسیه در ایران اهمیت راهبردی آن هم برای دولتمردان ایران، هم روسیه افزایش یافت. رشت یکی از شاه‌راه‌های ارتباطی ایران با اروپا و به‌ویژه روسیه بود و پیامدهای آن بر تحولات فرهنگی و به‌طور مشخص نظام آموزشی این شهر نیز تأثیرگذار بود.

حضور خارجی‌ان و پیش از همه روس‌ها که سعی می‌کردند نفوذ خود را در نوار شمالی ایران بیشتر کنند، نه تنها بر فضای فرهنگی و اجتماعی که حتی بر

می‌رسد؛ با این هدف که بخشی از تاریخ آموزش هنر در این شهر و شناخت کسانی که باعث شکل‌گیری این جریان آموزشی شدند، مشخص و مکتوب شود. هدف اصلی این پژوهش شناخت تاریخ اجتماعی آموزش رسمی هنر در شهر رشت و شناخت اولین اشخاص تأثیرگذار در رواج هنر نقاشی در رشت است.

مسئله و روش پژوهش

مسئله اصلی این پژوهش شناسایی عوامل مؤثر در آموزش هنر در بطن تاریخ اجتماعی رشت (نیمه اول قرن چهاردهم شمسی) است، با این پرسش که در فقدان نهادهای آموزش رسمی در این شهر، چه نوع نظام آموزش غیررسمی هنر در رشت وجود داشته که توانسته بود خلأ نهادهای رسمی را جبران نماید و به کشف استعداد و افزایش علاقه هنرجویان جوان این شهر کمک کند و اینکه پیش از تأسیس مدرسه و دانشکده‌های هنری، آموزش هنر و کشف استعدادها را چه کسانی و چگونه وارد سیستم آموزش رسمی شهر کردند؟ بر این اساس پژوهش با روش توصیفی و تاریخی و با استفاده از رویکرد تاریخ اجتماعی در پی پاسخ به پرسش‌های بالاست. روش گردآوری اطلاعات مطالعه اسناد آرشیوی و همچنین مصاحبه با پیشکسوتان آموزش هنر در رشت است. از آنجایی که هریک از نسل‌های گذشته مرتبط با آموزش هنر در رشت بخشی از اطلاعات را دارند و اینکه بسیاری از آن‌ها تمایلی به ثبت و نوشتن خاطرات و حفظ اسناد تاریخی خود ندارند یا از اهمیت آن آگاه نیستند، انجام چنین پژوهش‌هایی به کشف زوایای جدیدی از گذشته می‌انجامد و امید است که بتوان از نتایج این پژوهش‌ها در جهت حفظ و بازسازی میراثی که به‌دلیل ناآگاهی محکوم به زوال است، جلوگیری کرد. بازه مطالعاتی این پژوهش از آغاز تا نیمه اول قرن چهاردهم هجری شمسی در استان گیلان و مشخصاً شهر رشت را در بر می‌گیرد؛ یعنی دورانی که نوگرایی در ایران شدت گرفته بود و تبعات

کردند. یکی از نمایندگان خارجی که در یکی از امتحان‌ها حضور داشت، از استعداد بالای دانش‌آموزان اظهار شگفتی کرده بود [۱]. این روند با تأسیس مدرسه‌ها از اواخر دوران قاجار به بعد رونق بیشتری هم پیدا کرد. هرچند به ندرت کسانی که ناظر بر آموزش در رشت بودند، اشاره‌ای به آموزش هنر کرده‌اند.

درباره وضعیت هنر و آموزش آن در مدرسه‌های این دوران به جز خوش‌نویسی اطلاعات ارزشمندی در دسترس نیست. تأکید بر آموزش خوش‌نویسی که اساساً در پیوند با شیوه سنتی آموزش قدیم ایران بود، در برخی مدرسه‌های جدید نیز همچنان ادامه داشت. طبق اسناد در سال ۱۳۲۲ قمری / ۱۲۸۳ شمسی مدرسه‌ای به نام مجدیه به مدیریت شیخ محمد مجدالکتاب قزوینی که از خوش‌نویسان آن دوران بود، تأسیس شد و او بر سردر مدرسه خود عبارت «تعلیم مشق عمومی» را نوشته بود تا والدین را تشویق کند که کودکانشان را برای تعلیم خط به این مکان بفرستند [۱۳]؛ اما به تدریج در سال‌های پایانی قاجار وضعیت فرهنگی رشت نیز تغییر کرد و دیگر شاخه‌های هنری نیز در فضای عمومی جامعه مجال بروز پیدا کردند. در این میان وضعیت تئاتر بهتر از دیگر هنرها بود. تئاتر از اولین هنرهایی بود که در رشت وجه عمومی یافت و استقبال مردم به قدری بود که حتی مانند آن در تهران نیز مشاهده نمی‌شد. تئاتر را ابتدا ارمنیان و سپس حسن ناصر که اهل رشت بود، در این شهر وارد کردند [۶]. تئاتر در این دوران جدا از وجه سرگرمی از یک وجه کنشگری اجتماعی نیز برخوردار بود. یک بخش آن به واسطه این بود که «سرشناس‌ترین شخصیت‌های اداری و فرهنگی و سیاسی در گیلان از بنیان‌گذاران اولیه تئاتر بودند» [۱۶]؛ در نتیجه تئاتر محلی برای سیاست‌های فرهنگی به شمار می‌رفت؛ برای نمونه می‌توان به تخصیص درآمد حاصل از آن به فعالیت فرهنگی مثل دایر کردن کلاس اکابر برای باسواد کردن کسبه سالمند اشاره کرد [۱۷].

با شروع دوره پهلوی و کم‌رنگ‌تر شدن چیرگی فرهنگ سنتی شرایط به تدریج تغییر کرد. در این دوره

جغرافیای رشت نیز تأثیر گذاشت؛ برای نمونه بیشتر پیشه‌هایی که در اطراف رشت قرار داشت و سبب آلودگی و بیماری‌زایی هوای رشت می‌شد، پس از تصرف روس‌ها توسط سربازان آن‌ها از بین رفت [۱۲] و همین باعث شد آب‌وهوا و فضای عمومی شهر رشت تحت تأثیر آن تغییراتی بکند. حتی ارتباط با روسیه در وضعیت فرهنگی رشت نیز تأثیر داشت؛ چراکه بودجه فرهنگ گیلان از محل صدور برنج به خارج تأمین می‌شد؛ پس اگر سالی زراعت برنج خراب می‌شد یا روسیه به مقدار کافی برنج گیلان را نمی‌خرید، این بودجه به میزان کافی تأمین نمی‌شد [۱۳]، به جز روس‌ها حضور دیگر خارجی‌ان نیز بر فضای فرهنگی و سبک زندگی مردم این شهر بی‌تأثیر نبود؛ از جمله طی دوره پهلوی این شهر سرویس بهداشتی عمومی داشت که آلمانی‌ها در سه نقطه رشت ساخته بودند و از معماری زیبایی برخوردار بود [۱۴]. در زمینه آموزش نیز نقش خارجی‌ان تأثیرگذار بود. مصداق آن تعدد کسانی بود که می‌توانستند به زبان فرانسه صحبت کنند؛ چراکه قبل از افتتاح مدرسه‌های نوین در اصلاحاتی که در سال ۱۳۱۴ قمری / ۱۲۷۵ شمسی روی داد، برای اصلاح قوانین گمرک نیاز به مترجم زبان فرانسه بود و همین نیاز باعث شد تا آموزش زبان فرانسه در گیلان آغاز شود [۱۵]. در همان دوران تعدادی کلاس روسی و فرانسه به سبک جدید در رشت افتتاح شد. در برنامه درسی این دبستان علاوه بر قرآن و کتاب‌های فرانسه و روسی، در هفته سه زنگ تعلیم خط می‌دادند [۱۳]. آنچه در این مورد حائز اهمیت است، درصد کسانی بود که به تحصیل علاقه داشتند؛ به طوری که رابینو^۱ در سفرنامه‌اش اشاره می‌کند که در رشت در دوره قاجار تقریباً تمام پسرها و بعضی از دخترها به مکتب می‌رفتند. او به چند مدرسه که به سبک اروپایی تأسیس شده بود، اشاره می‌کند که در آن فارسی، عربی، فرانسه، روسی، هندسه، جبر و جغرافیا تدریس می

۱. M.H.L.Rabino از سال ۱۹۰۶ تا ۱۹۱۲م (۱۲۹۰-۱۲۸۴ ش)

نایب‌کنسول انگلستان در رشت بود.

اولین رشته گرافیک بود که به صورت تخصصی در اواخر دهه ۱۳۵۰ در هنرستان ۱۵ خرداد فعلی [هنرستان دختران رشت] آغاز به کار کرد. با وجود این مدت‌ها طول کشید تا شهر رشت رشته‌های دانشگاهی در زمینه هنر داشته باشد. در واقع علی‌رغم جایگاه مهم رشت در میان مراکز استان‌های ایران، باید گفت نه تنها دانشکده‌های هنری، بلکه خود نهاد دانشگاه خیلی دیر به این شهر رسید و عملاً تا میانه قرن چهاردهم هجری شمسی دانشگاه در رشت تأسیس نشد. در واقع به‌رغم بالا بودن تعداد افراد باسواد در شهر رشت و تأسیس آموزشگاه عالی پرستاری و مدرسه بازرگانی در دهه ۴۰، هنوز دانشگاه جامعی با دانشکده‌های تخصصی در آن وجود نداشت و این در حالی بود که بسیاری از شهرهای بزرگ آن دوران مانند شیراز، اصفهان، تبریز، همدان و حتی بیرجند دانشگاه داشتند؛ ولی با تأسیس دانشگاه در گیلان مخالفت می‌شد. فرض غالب بر این است که به دلیل ترس از فعالیت‌ها و اتفاق‌های سیاسی که در گذشته در گیلان رخ داده بود، دستگاه‌های امنیتی و حکومتی نگران تشکیل گرایش‌های کمونیستی و روشنفکری چپ در دانشگاه بودند که بخش زیادی از آن به واسطه نزدیکی شوروی و ارتباط با اروپا بود. همین امر باعث شد این شهر تا سال ۱۳۵۴ از داشتن دانشگاه محروم شود. در نهایت با تلاش‌های مستمر یوسف صمدزاده، نماینده مردم رشت در مجلس شورای ملی و پشتیبانی استاندار وقت، دانشگاه گیلان در سال ۱۳۵۴ آغاز به کار کرد [۱۹]. افزون بر این، پس از تأسیس دانشگاه بیش از یک دهه (تا ۱۳۶۷) طول کشید تا دانشکده هنر و معماری این دانشگاه با جذب دانشجویان در رشته کاردانی معماری آغاز به کار کند و عملاً رشته‌ای مرتبط با هنرهای تجسمی تا میانه دهه ۱۳۸۰ وجود نداشت؛ تا اینکه در سال ۱۳۸۴ رشته ارتباط تصویری و در سال ۱۳۸۶ رشته نقاشی در مقطع کارشناسی در این دانشکده راه‌اندازی شد. هرچند پیش از راه‌اندازی رشته ارتباط تصویری در دانشگاه گیلان دانشکده فنی و حرفه‌ای دخترانه دکتر معین رشت از سال

موسیقی بود که جایگاه ویژه‌ای در رشت پیدا کرد و بیش از پیش در عرصه عمومی وارد شد. موسیقی زنده در مرکز شهر شنیده می‌شد. روزها دسته‌های ارکستر که وابسته به ارگان‌های دولتی مانند آتش‌نشانی، دارالایتم رشت، نیروی دریایی و زمینی ارتش بودند، در طول هفته در سبزه‌میدان^۱ حدود یک ساعت موسیقی‌های ایرانی و گیلانی می‌نواختند [۱۴]. در اسفند ۱۳۰۸ کلنل وزیری،^۲ استاد موسیقی و رئیس هنرستان موسیقی ایران، مدرسه‌ای با نام «صنایع ظریفه» که شعبه مدرسه عالی موسیقی تهران به شمار می‌آمد، به سرپرستی ابوالحسن صبا^۳ در رشت تأسیس کرد. ابوالحسن صبا که به انواع سازها آشنایی داشت، در این مدرسه تعلیم موسیقی و ساز می‌داد. ارکستر این مدرسه کنسرت‌هایی نیز برگزار کرد که در آن صبا و روح‌انگیز^۴ حضور داشتند [۷]. در همین دوران سینما نیز به رشت رسید و این شهر از سال ۱۳۰۵ دارای سینما شد و تا دهه ۳۰ حداقل پنج سینما در این شهر مشغول به کار بود که یکی از آن‌ها به اسم شرق، دو سالن زمستانی (سرپوشیده) و تابستانی (سرباز) داشت [۱۸]. منتهی درباره نقاشی و به‌طور کلی هنرهای تجسمی اطلاع چندانی در دسترس نیست؛ به‌ویژه اینکه نهادهای رسمی آموزش هنر در رشت چندین دهه طول کشید تا تأسیس شوند.

آموزش رسمی هنر در رشت

به‌طور رسمی اواخر دهه ۱۳۵۰ بود که با تأسیس هنرستان‌های هنری به تدریج رشته‌های هنری نیز به نظام آموزش و پرورش رشت و دیگر شهرهای گیلان وارد شد.

۱. یکی از میدان‌های قدیمی و معروف در مرکز شهر رشت.

۲. متولد ۱۳۰۵ - وفات ۱۳۵۸ ه. ق.

۳. متولد ۱۲۸۲ ش - وفات ۱۳۳۶ ش، موسیقی‌دان و آهنگساز و نوازنده ویولن، سه‌تار، تار، سنتور، کمانچه و ... او در طی دو سال که در رشت بود به روستاها رفت و درباره موسیقی محلی پژوهش کرد که در پی آن آهنگ «زرد ملیجه» را ساخت [۷].

۴. (بتول/قدرت عباسی) متولد ۱۲۸۳ ش - وفات ۱۳۶۳ ش، خواننده مخصوص مدرسه عالی موسیقی تهران [۷].

۱۳۷۹ در جایگاه یگانه دانشکده دولتی مهارت‌محور ویژه دختران در رشته گرافیک دانشجو گرفته بود. به عبارت بهتر آنچه به صورت آموزش رسمی هنر به شکل نظام‌مند در رشت صورت گرفت، همگی در نیمه دوم قرن چهاردهم شمسی و پس از دوران پیروزی انقلاب اسلامی بود؛ حتی هنرآموزان هنرستان دخترانه رشت نیز در سال ۱۳۶۱ (بعد از انقلاب) فارغ‌التحصیل شدند؛^۱ اما این گونه نیز نبود که در نیمه اول قرن چهاردهم هیچ نهاد رسمی‌ای به آموزش هنر نپردازد. آموزش هنر به صورت رشته در مدرسه‌ها و دانش‌سرای رشت وجود نداشت، اما در قالب درس‌های مجزا هرچند با ساعت‌های کار محدود آموزش داده می‌شد.

آموزش پاره‌وقت هنر در نهادهای آموزشی نیمه اول قرن چهاردهم

با اجباری شدن سواد همگانی در آغاز پهلوی و با افزایش تعداد دانش‌آموزان نیاز به معلم نیز افزایش یافت و برای حل این مشکل دانش‌سراهای مقدماتی تأسیس شدند. در همین راستا دانش‌سرای مقدماتی رشت در سال ۱۳۱۳ شروع به کار کرد و تا سال ۱۳۲۰ در جدول درسی دانش‌آموزان دو ساعت موسیقی در حکم درس هنر گنجانده شده بود؛ پس از آن درس‌های عملی بیشتری تعریف شد که از جمله آن‌ها دو ساعت نقاشی و رسم هنری و دو ساعت هم موسیقی و سرود در هفته بود [۲۰]. با استناد به اسناد و خاطرات دانش‌آموزان آن دوران نام مهدی مرکزی و امیرهوشنگ زرین‌کلک بیشتر از بقیه در جایگاه دبیر هنر دانش‌سرا ذکر شده است و هم ایشان بودند که سنت آموزش هنر را در رشت پی افکنند.

مهدی مرکزی که متولد ۱۲۹۹ش بود، پس از اخذ

دیپلم از دانش‌سرای مقدماتی پسران رشت از مهر ۱۳۲۲ در سمت دبیر هنر (خط و نقاشی) و کارهای دستی در رشت مشغول به کار شد [۲۱]. یکی از مهم‌ترین اقدام‌های او در این زمینه کشف دانش‌آموزان مستعد و آموزش نقاشی به آن‌ها بود. علی‌اکبر طاهری که در سال ۱۳۳۵ دانش‌آموز دانش‌سرای مقدماتی رشت بود، در خاطرات خود می‌گوید: «در اولین هفته ورودمان به دانش‌سرا مهدی مرکزی سر کلاس آمدند و به ما که ۳۲ نفر دانش‌آموز بودیم، گفتند هرکسی به دلخواه یک نقاشی بکشد. در پایان آن جلسه از بین دانش‌آموزان تعدادی را مستعد آموزش نقاشی یافتند و در طول یک سال به آن تعداد به صورت جداگانه تعلیم نقاشی دادند» [۲۲] (تصویر ۱).

به شهادت دانش‌آموزان شیوه آموزش وی به قدری جذاب بود که موفق شد دانش‌آموزان مستعد را به هنر علاقه‌مند کند. تراب کمائی کما^۲ از دانش‌آموزان دهه ۲۰ مهدی مرکزی می‌نویسد: «شادروانان مسیو پرواند مارتیروسیان (معلم موسیقی) و مهدی مرکزی (معلم نقاشی) که کلاسشان رنگ‌وبوی دیگری داشت و خستگی را از تن می‌برد» [۲۳]. از جمله فعالیت‌های مرتبط با آموزش هنر وی انتشار دو کتاب در زمینه آموزش نقاشی در سال ۱۳۲۴ به تشویق نصرت‌الله مشکوتی، رئیس اداره کل فرهنگ گیلان بود که یکی کتاب خودآموز نقاشی و دیگری تألیف کتاب روش نوین نقاشی بود [۲۱]. وی سپس در آموزش هنر از این کتاب‌ها استفاده کرد [۲۴].^۳ هرچند در رشت مهدی مرکزی را اغلب در حکم عکاس به یاد می‌آورند تا نقاش.

در کنار مهدی مرکزی امیرهوشنگ زرین‌کلک نیز از دیگر آموزگاران هنر آن دوران است که از اواسط دهه ۱۰ شمسی نامش در سندهای آموزش رسمی در جایگاه دبیر هنر در دبیرستان‌ها و دانش‌سرای رشت ثبت شده

۲. بنیان‌گذار مدرسه ابوریحان رشت که بین سال‌های ۱۳۲۲ تا ۱۳۲۴ در دانش‌سرا تحصیل کرده است.

۳. از دانش‌آموزان دانش‌سرا و مهدی مرکزی در سال ۱۳۳۶.

۱. اولین ورودی‌های رشته گرافیک با نام رشته هنری در سال تحصیلی ۵۸-۵۷ ثبت‌نام کردند و این رشته در سال چهارم به گرافیک تغییر نام یافت و اولین فارغ‌التحصیلان هنرستان در رشته گرافیک در خرداد ۱۳۶۱ دیپلم گرفتند (آرشبو هنرستان ۱۵ خرداد).

تصویر ۱. دانش‌آموزان دانش‌سرای مقدماتی رشت سال تحصیلی ۱۳۳۶-۱۳۳۷. ردیف بالا از سمت راست نفر سوم علی‌اکبر طاهری در حال نقاشی از طبیعت در هوای آزاد. عکاس و معلم نقاشی: مهدی مرکزی (منبع: سالنامه فرهنگ شهرستان رشت، ۱۳۳۶)

زرین‌کلک در دانش‌سرای رشت، او را شخصیتی عارف‌مسلک و کنجکاو وصف می‌کند: «با دو گیسوی بافته، با ریش بلند و ردا با لباده‌ای که گیسوان در آن پنهان شده بود، به‌عنوان معلم نقاشی به کلاس می‌آمد. عارف بود. یکی از اتاق‌های خانه‌اش را آزمایشگاه کرده بود. کیمیاگری می‌کرد و یک بار از ترکیب بعضی مواد، انفجاری رخ داد و نزدیک بود خانه اش آتش بگیرد» [۲۵].

زرین‌کلک هم به نگارگری که شیوه سنتی نقاشی ایرانی است و هم نقاشی به شیوه رنگ‌وروغن مسلط بود. شیوه کارش در آموزش نیز تا حدودی شبیه مرکزی بود و روی کشف استعدادهاى جوان تمرکز می‌کرد. «در هفته اول از تمام دانش‌آموزان خواست که جلسه بعد دو کار به‌عنوان نمونه کشیده، سر کلاس بیاورند و ضمن توجه به کار شاگردان پرکار و مستعد، شروع به تعلیم

است. امیرهوشنگ زرین‌کلک را می‌توان نماینده سنت طبیعت‌گرایی در نقاشی رشت به‌شمار آورد که کمال‌الملک در مدرسه صنایع مستظرفه دنبال می‌کرد. در سالنامه‌ای که دبیرستان شاهپور در اولین سال تأسیسش در سال تحصیلی ۱۳۱۵-۱۳۱۴ در عمارت جدید چاپ کرده بود، نام و عکس امیرهوشنگ زرین‌کلک - برای اولین بار - در جایگاه دبیر نقاشی در کنار دیگر کادر آموزشی این دبیرستان به چاپ رسید [۱۵]. او شخصیت و منش خاصی داشت که بر جایگاه او در مقام هنرمند و آموزگار هنر تأثیرگذار بود. صادق بریرانی،^۱ از پیشگامان گرافیک نوین ایران و از شاگردان دهه ۱۳۲۰ امیرهوشنگ

۱. متولد ۱۳۰۲ انزلی، از پیشگامان گرافیک نوین ایران. صادق بریرانی بعد از چند سال معلمی در دبیرستان‌های انزلی در سال ۱۳۲۶ وارد دانشکده هنرهای زیبای تهران شد و بعد از آن برای ادامه تحصیل به آمریکا رفت [۲۵].

درس لذت می‌بردند و برای بقیه کلاس به تفریح می‌گذشت. معلم با ذکر توضیح‌های کلی، شیئی مانند کوزه می‌گذاشت و از بچه‌ها می‌خواست تا آن را طراحی کنند یا مثلاً طرح اسبی را روی تخته‌سیاه می‌کشید تا بچه‌ها آن را ترسیم کنند. از باب نمره هم زیاد اهمیتی نداشت و به همه بچه‌ها نمره می‌دادند. دانش‌آموزان بیشتر به درس کاردستی اشتیاق نشان می‌دادند» [۲۷].

بنابراین به نظر می‌رسد درس هنر در مدرسه‌های آن دوران بیش از اینکه بر استعدادیابی و آموزش مهارت به دانش‌آموزان متمرکز شود، صرفاً همچون درسی فرعی و با معلمانی کم‌آزموده برگزار می‌شد؛ اما نکته مهم اینجاست که اکثر هنرمندان شاخص نیمه اول قرن چهاردهم رشت در این دانش‌سراها یا مدرسه‌ها درس نخوانده‌اند یا اگر هم خوانده‌اند، در خاطراتشان به فضای آموزش هنری دانش‌سرا و مدرسه‌های آن دوره رشت و اینکه چه دستاوردی برای ایشان داشته است، اشاره‌ای نکرده‌اند؛ بنابراین با طرح مجدد مسئله پژوهش با توجه به این همه هنرمند نوگرای گیلانی در سپهر هنرهای تجسمی دهه ۴۰ و ۵۰ ایران باید پرسید چه نوع نظام آموزشی و فضای فرهنگی‌ای در زمینه هنرهای تجسمی وجود داشت که ایشان را جذب خود کرده بود؟ و اینکه چه استنادی در آن دوران حضور داشتند که توانسته بودند به افزایش انگیزه و علاقه هنرمندان نوجو به هنر و کسب مهارت‌های پایه کمک کنند؟ به نظر می‌رسد جواب این پرسش در وجود هنرمندانی بود که بیرون از نهادهای آموزشی و به صورت مستقل در رشت کار می‌کردند.

آموزگاران مستقل هنر

تحول مهم آموزش هنر در رشت بیش از آنکه به نهادهای آموزش رسمی مربوط شود، بیشتر به واسطه هنرمندانی بود که خارج از نهادهای دولتی به آموزش می‌پرداختند؛ جریانی که در اواخر ۱۳۱۰ در رشت شکل

طراحی و نقاشی کرد» [۲۶]؛ هرچند بیشتر از مهدی مرکزی بر شیوه‌های سنتی آموزش نقاشی ایرانی تأکید می‌کرد [۲۶]. فارغ از نقش این آموزگاران، نکته مهم در ارتباط با آموزش هنر در آن دوران حمایتی بود که دانش‌سرا از دانشجویان مستعد انجام می‌داد؛ به طوری که دانش‌سرا متعهد بود تا اسباب کار را برای تعداد دانش‌آموزی که مهدی مرکزی انتخاب می‌کرد، مهیا کند. طاهری در خاطراتش نقل می‌کند: «دانش‌سرا رنگ و قلم‌مو و وسایل در اختیارمان قرار می‌داد و دانش‌آموزان با کمک استاد مرکزی تابلوهای نقاشی می‌کشیدند» [۲۲]. ظاهراً حمایت از دانشجویان مستعد مورد علاقه و در دستور کار مدیران اداره فرهنگ آن زمان رشت بوده است؛ مانند نصرت‌الله مشکوتی که در سال ۱۳۲۴ از مهدی مرکزی برای تألیف کتاب‌های آموزش هنر حمایت کرد و احمد سمیعی که در سال ۱۳۳۶ رئیس اداره فرهنگ شهرستان رشت شد و در همان سال سالنامه‌ای برای معرفی معلمان و دانش‌آموزان ممتاز و دستاوردهای مدرسه‌های رشت منتشر کرد.

به تدریج با توسعه نظام آموزشی جدید مدرسه‌ها هم دارای درس هنر شدند. از دهه ۳۰ تا دهه ۵۰ نیز در دوره متوسطه درس هنر و کاردستی وجود داشت و عموماً از افرادی که نقاش بودند، در مدرسه‌ها استفاده می‌کردند. همین باعث می‌شود تا تعداد علاقه‌مندان به هنر و در نتیجه آموزگاران هنر نیز افزوده شود، هرچند در باب آموزش هنر به‌ویژه در مدرسه‌ها هیچ نظام مشخصی وجود نداشت. هر معلم به فراخور مهارت‌هایی که داشت، آموزش‌هایی به دانش‌آموزان می‌داد؛ اما استعدادیابی در مدرسه‌ها و مسابقه‌های دانش‌آموزی صورت می‌گرفت و بستر ابراز وجود برای شاگردانی که در خارج از مدرسه این هنر را فراگرفته بودند، مهیا بود. خسرو روشن، از نقاشان پیش‌کسوت متولد ۱۳۲۷ در شهر رشت، درباره آموزش هنر در دوران تحصیلش می‌گوید:

«آموزش هنر در مدرسه‌ها ساده و ابتدایی بود و فقط دانش‌آموزانی که واقعاً به نقاشی علاقه‌مند بودند، از این

کردم. داور مسابقه علاءالدین زرین کلک^۱ بود و من اول شدم... برای مسابقات کشوری به رامسر رفتیم. موضوع نقاشی دختران رقص و موضوع پسران دریا بود. مدال طلای آن سال به من تعلق گرفت» [۲۹].

شاگردان حبیب محمدی عموماً شخصیت و منش وی را ستوده‌اند و همین ویژگی نیز بر جذب شاگردانش تأثیرگذار بود. آتلیه او در رشت فقط آموزشگاه یا مکانی تجاری نبود؛ بلکه پاتوق هنردوستان به حساب می‌رفت. بهمن محمصص او را مردی که «باشخصیت، بردبار و بسیار مهربان بود. قلبی صاف و بی‌کینه داشت»، وصف می‌کند و ادامه می‌دهد: «در آن زمان در رشت پاتوق هنری نبود؛ ولی دکان حبیب محمدی پاتوق هنردوستان بود» [۳۰]. او برای شاگردانش اهمیت زیادی قائل بود و با آن‌ها در فضای خارج از آتلیه‌اش به نقاشی می‌پرداخت. پاتوق او بیشتر باغ محتشم بود که به گفته محمصص روزهای جمعه برای منظره‌سازی با هنرجویانش به آنجا می‌رفت [۳۰]. تأثیر او بر هنرمندان گیلانی به اندازه‌ای بود که از او همچون هنرمندی نام می‌برند که «ادبیات نقاشی را در دهه ۲۰ گیلان متحول کرد» [۳۱]. نوجوانان زیادی که چه در جایگاه شاگرد و چه با دیدن نقاشی‌هایش از پشت ویتترین از حبیب محمدی تأثیر پذیرفته بودند، به‌علت نبود فضای دانشگاهی در رشت بعدها به تهران مهاجرت کردند و بعد از تحصیلات دانشگاهی هنرمندانی مطرح شدند. از میان ایشان می‌توان به نام‌هایی چون حسین محجوبی، قاسم حاجی‌زاده، آیدین آغداشلو و بهمن محمصص اشاره کرد. در اهمیت نقش وی همین بس که بهمن محمصص^۲ که از او در مقام یکی از مهم‌ترین هنرمندان مدرن ایران نام می‌برد، تا آخر عمرش او را یگانه استاد خود می‌دانست [۳۰]. یکی

گرفت، هم‌زمان با دورانی که آموزش نقاشی در دانش‌سرا آغاز شد. در این دوران تعدادی از نقاشان گیلانی که در روسیه تحصیل کرده بودند، به رشت بازگشتند و آتلیه نقاشی تأسیس کردند و تأثیر بسزایی بر بستر فرهنگی رشت و علاقه‌مندان نوجوان و جوان آن دوره گذاشتند. دو نفر از معروف‌ترین این نقاشان رضا فروزی و محمدحبیب محمدی بودند که در انتخاب مسیر هنری نسل بعد از خود مثل حسین محجوبی، قاسم حاجی‌زاده، آیدین آغداشلو و بهمن محمصص تأثیرگذار بودند.

جایگاه این هنرمندان به ویژه در اوایل دهه ۲۰ تا اواخر دهه ۳۰ بسیار مهم بود. به‌طور مشخص محمد حبیب محمدی نقش پررنگی در خاطره جمعی شهروندان رشتی و اکثر هنرمندان گیلانی دارد. او که در روسیه تحصیل کرده بود و تجربه آموزش دانشگاهی در آنجا را داشت، با برپایی آتلیه نقاشی بین سال‌های ۱۳۱۸ تا اواسط دهه ۳۰ تحول مهمی در آموزش هنر رشت ایجاد کرد و هنرآموزان زیادی را جذب کرد. سال‌های دهه ۱۳۳۰ شهرت حبیب محمدی به‌اندازه‌ای زیاد شد که به‌ناچار یک مغازه دیگر هم اجاره کرد. صبح‌ها به خانم‌ها و عصرها به آقایان تعلیم نقاشی می‌داد [۲۸]. برخی از کسانی که نزد وی آموزش می‌دیدند، به درجه‌ای از مهارت می‌رسیدند که یا در مسابقات برگزیده می‌شدند یا در رشته هنر ادامه تحصیل می‌دادند و به کار می‌پرداختند. از جمله فرخنده پیکانی متولد ۱۳۲۶ از نقاشان و معلم پیش‌کسوت هنر رشت که مدتی از شاگردان وی بود:

«در اواسط دهه ۴۰ من سال آخر دبیرستان بودم و چون نقاشی را از کودکی نزد پدرم و اساتید دیگر مانند محمدحبیب محمدی فراگرفته بودم، به‌توصیه مدیر دبیرستان در مسابقات نقاشی که رقابت بین دانش‌آموزان شهر رشت و محل برگزاری آن در ساختمان شیر و خورشید (هلال‌احمر) در چهارراه میکائیل بود، شرکت

۱. علاءالدین زرین کلک پسر امیرهوشنگ زرین کلک که تا دهه ۵۰ در رشت در جایگاه نقاش و دبیر هنر فعالیت کرد و سپس بنا بر گفته‌های شفاهی به آمریکا مهاجرت کرد و در همان‌جا درگذشت. او در بازارچه سبزه‌میدان در همان مغازه‌ای که محمدحبیب محمدی در دهه ۳۰ مغازه داشت، عصرها به کشیدن تابلوهای نقاشی مشغول بود [۲۷].

۲. متولد ۱۳۰۹ رشت - وفات ۱۳۸۹ رم

آموخته‌های دانشگاهی خود را در رشت به هنرآموزان منتقل می‌کرد [۹]. موضوع نقاشی‌های وی اکثراً طبیعت و سوژه‌های عادی و ساده و روزمره‌ای بودند که با جذابیت آن‌ها را نقاشی می‌کرد و این سادگی و بی‌تکلفی نقاشی‌های وی باعث جذب مخاطب می‌شد و همین تأثیر عمیقی بر شاگردان صاحب‌اعتبار یا کسانی که از او خاطره دارند، گذاشت؛ به طوری که آغداشلو همین سادگی برخوردار وی با موضوع‌ها را یکی از استانداردهای نقاشی خودش به حساب می‌آورد: «شاید از همین جا بود که بعدها برایم مشخص شد موضوع نقاشانه نداریم؛ مهم این است که نقاش به هر چیزی که نگاه می‌کند، آن را درست ببیند و درست اجرا کند» [۳۲].

رضا فروزی، نقاش دیگری که تا قبل از ۱۳۲۰ چند سالی در رشت آتلیه نقاشی برپا کرد، تحصیلات دانشگاهی خود در زمینه هنر را در مسکو گذرانده بود. وی تابلوهای نقاشی‌اش را در ویتترین کتاب‌فروشی طاعتی که زیر کتابخانه ملی قرار داشت، برای تماشا و فروش می‌گذاشت. او نه به اندازه حبیب محمدی، ولی به سهم خود از هنرمندان / آموزگاران تأثیرگذار رشت بود؛ البته نباید از نظر دور داشت که او نسبت به حبیب محمدی مدت کوتاه‌تری در رشت فعالیت کرد. شیوه آموزش رضا فروزی نیز در زمان خودش به گونه‌ای بود که نقاشی را از پایه آموزش می‌داد. پری‌یوش گنجی^۵ که سه سال شاگرد وی بود، از او در جایگاه استادی نام می‌برد که بیشترین فراگیری را از وی داشته است. شیوه آموزش فروزی بر پایه شناخت دقیق رنگ و تجربه کردن شیوه هنرمندان نوگرا در هنر بود. گنجی شیوه آموزش فروزی را چنین وصف می‌کند: «نقاشی را به‌طور پایه‌ای با بچه‌ها کار کرد. فروزی روی رنگ بسیار تأکید داشت. به نقاشی امپرسیونیستی ابراز علاقه می‌کرد و به ما هم آموخت. علاوه‌بر این تجربه‌هایی در سبک‌های فوویستی و اکسپرسیونیستی هم در کلاس وی

از نکته‌های شاخص آتلیه او فضای آکنده آن از انبوه نقاشی‌هایی بود که کشیده بود و به همین دلیل جذابیت زیادی برای علاقه‌مندان به هنر ایجاد می‌کرد. آیدین آغداشلو^۱ درباره فضای کارهای وی نقل می‌کند: «تمام دیوارهایش پر بود از تابلوهای رنگ‌روغنی به سیاق نقاشی‌های رئالیستی روسی. اولین بار بود که نقاشی واقعی را دیدم. نقاشی با موضوعات عادی و ساده که هر روز از کنار آن‌ها می‌گذریم؛ مانند درخت‌های تنومند باغ محتشم که با رنگ‌ها و نورهای امپرسیونیستی کشیده شده بود، خانه‌ها با سقف‌های سفالین یا شیروانی» [۳۲]. حسین محجوبی، نقاش متولد ۱۳۰۹ در لاهیجان، درباره خاطراتش می‌گوید: «هرازگاهی که به رشت رفت و آمد می‌کردم، پشت شیشه دکان حبیب محمدی می‌ایستادم و به آثارش خیره می‌شدم» [۳۳]. محمص هم از جذابیت آتلیه وی می‌گوید: «از ۱۳ سالگی در راه مدرسه مقابل دکان حبیب محمدی می‌ایستادم و کار کردنش را تماشا می‌کردم. در ۱۴ سالگی در تعطیلات تابستان نزد او رفتم» [۳۰]. قاسم حاجی‌زاده^۲ نیز که تا نوجوانی در لنگرود ساکن بود، درباره حبیب محمدی می‌گوید: «هر بار که به رشت می‌رفتم، سری هم به آتلیه او می‌زدم و از پشت شیشه نقاشی‌هایش را که به دیوار نصب بود و هنرجویانی که در پشت سه‌پایه‌ها مشغول کشیدن نقاشی بودند را تماشا می‌کردم» [۳۴].

«شیوه آموزش حبیب محمدی بیشتر گرایش به طبیعت‌گرایی داشت. وی باینکه در روسیه تحصیل کرده بود و دوران تحصیلش مصادف با جنبش هنر نو و کسانی چون ماله‌ویچ^۳ و کاندینسکی^۴ بود، اما به آن‌ها توجه نداشت و بیشتر تحت تأثیر مکتب روس که نوعی رئالیسم امپرسیونیسم است، قرار داشت» [۳۰]. او با تسلطی که بر شیوه طبیعت‌گرایی روسی پیدا کرده بود، یگانه کسی بود که در سال‌های بعد از شهریور ۱۳۲۰

۱. متولد ۱۳۱۹ در رشت

۲. متولد ۱۳۲۶ لاهیجان

3. Casimir Malevich
4. Vasily Kandinsky

۵. متولد ۱۳۲۴

انجام دادیم» [۳۵].

آموزگاران هنر رشت می‌توان این یادگیری خودراهر را در تعدادی از هنرجویانی دید که باینکه مدت کوتاهی نزد ایشان شاگردی کرده بودند، اما شیوه تدریس آن‌ها باعث ایجاد الگوهای مؤثری در تداوم یادگیری هنری آن‌ها شد. این امر به‌ویژه در خصوص بهمن محمص صدق می‌کند.

بحث و نتیجه‌گیری

برای آگاهی از تاریخ اجتماعی آموزش رسمی هنر در شهر رشت پس از مطالعه کتاب‌های مربوط به گیلان و خاطراتی که هنرمندان و فرهیختگان نوشته‌اند، جست‌وجو در مصاحبه‌های انجام‌شده در مجلات و مصاحبه‌های شفاهی با افراد قدیمی از معلم‌های بازنشسته تا مغازه‌دارهای قدیمی می‌توان چنین گفت که آموزش هنر در شهر رشت در دهه‌های آغازین قرن ۱۴ از دو مجرا به‌صورت تقریباً هم‌زمان آغاز شد؛ یکی آموزش هنر در کانون‌های رسمی که با تأسیس دانش‌سرا و مدرسه‌های مهم رشت همچون شاهپور، فروغ و شاهدخت آغاز شد و معلمانی مانند امیرهوشنگ زرین‌کلک و مهدی مرکزی در آن‌ها به آموزش هنر پرداختند. شاید این معلمان خود آن‌طور که شایسته بود، تحصیلات دانشگاهی نداشتند و نتوان شیوه آموزشی عمیق و برنامه‌ریزی‌شده‌ای را در نحوه تدریس آن‌ها در کلاس درس یافت؛ ولی اسناد موجود نشان می‌دهد که آن معلمان با همان میزان دانش و مهارت توانستند شعله‌های اولیه اشتیاق را در شاگردان مستعد روشن کنند تا کسی مانند محمدصادق بریرانی با ادامه راه بتواند به یکی از هنرمندان مطرح تبدیل شود؛ اما آنچه بیش از آموزش هنر دانش‌سرا و مدرسه‌ها بر جو عمومی هنر رشت تأثیر گذاشت و آنچه باعث کشف و جلب استعداد نسلی از هنرمندان تأثیرگذار در تاریخ هنر ایران شد، جریان غیررسمی شکل‌گرفته به‌موازات آموزش رسمی در دانش‌سرا و مدرسه‌ها بود.

این جریان آموزش غیررسمی هنر را هنرمندانی شکل

باوجود هنرمندان و شاگردانی که تربیت کردند، به‌تدریج آموزش هنر در فضای عمومی رشت نهادینه شد. در ادامه از نیمه دهه ۱۳۴۰ به بعد نیز با تأسیس کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در سال ۱۳۴۶ و تأسیس کاخ جوانان و خانه جوانان در سال ۱۳۴۸ فضای آموزش هنر و پویایی فرهنگی در رشت قوت بیشتری گرفت و آموزش هنر در شهر رشت شکل رسمی‌تری پیدا کرد. در این مکان‌ها کارگاه‌های هنری برگزار می‌شد و بخشی از هنرمندان مستقل جذب آن شدند و در آنجا آموزش هنر دادند [۲۹]. از معلمان هنر آن دوران می‌توان به مهدی مرکزی، محمدعلی شادمند، علاءالدین زرین‌کلک، آرتمیس داوودی و جواد شاد قزوینی اشاره کرد؛ اما آنچه مشخص است، نقش تأثیرگذار نسل آموزگاران هنر رشت، به‌ویژه آن‌هایی که به‌صورت مستقل کار می‌کردند و در رأس آن‌ها حبیب محمدی، بر هنرمندان شاخص گیلانی که بسیاری از آن‌ها نماینده جریان نوگرایی تاریخ نقاشی ایران شدند، انکارناپذیر است. درواقع بخش عمده و مهمی از علاقه و جدیت هنرجویان گیلانی به فراگیری هنر در آن دوران ناشی از سبک تدریس آموزگاران هنرمند شهر رشت بود که تأثیر مثبتی بر افزایش انگیزه هنرجویان جوان می‌گذاشت؛ آن‌گونه که در یک نمونه کیخا و مرزیه و جناآبادی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با کاربست نظریه خودتعیین‌گری و تحلیل داده‌های ۳۲۵ دانش‌آموز تأثیر مثبت ابعاد سبک تدریس معلم بر انگیزش و درگیری تحصیلی دانش‌آموزان را ارزیابی می‌کنند [۳۶]. در همین راستا تأثیر مهم دیگری که تعدادی از آموزگاران هنر شهر رشت به‌ویژه آموزگاران مستقلی مانند حبیب محمدی و رضا فروزی داشتند، این بود که شیوه تدریس آن‌ها نقش مهمی در «یادگیری خودراهر» بسیاری از هنرمندان جوان گیلانی داشت. در این زمینه نیز فریدی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای توانست بین اثربخشی روش‌های تدریس استادان با خودکارآمدی دانشجویان دانشگاه ارومیه رابطه مستقیمی پیدا کند [۳۷]. در ارتباط با

شهرها فعالیت می‌کنند، به گونه‌ای که حمایت از آن‌ها گاه می‌تواند به کشف و بارور شدن و تقویت استعدادهای هنرجویان بسیاری بینجامد.

منابع

۱. رایینو، هیاسینت لوئیس. ولایات دارالمرز. ترجمه جعفر خمایی‌زاده. رشت: کتاب‌فروشی طاعتی. چاپخانه حیدری، ۱۳۵۷.
۲. طالبی، فرامرز. تاریخ ارمنیان گیلان. رشت: نشر فرهنگ ایلیا، ۱۳۸۵.
۳. احمدی پویا، سعید. در ستایش سپه و ملی. پیوست، ۱۴۰۱؛ ۱۰۰: ۸۹-۹۰.
۴. عباسی، هوشنگ. جمعیت پیک سعادت نسوان (نخستین جنبش فرهنگی هنری زنان در ایران). گیله‌وا، ۱۳۷۱؛ ۲: ۱۰.
۵. خمایی‌زاده، جعفر. ۶۵ سال تلاش کتابخانه ملی رشت از ۱۳۰۶ تا ۱۳۷۱. گیله‌وا، ۱۳۷۱؛ ۱: ۱۲-۱۳.
۶. طالبی، فرامرز. کتاب گیلان، جلد سوم، نمایش در گیلان. تهران: گروه پژوهشگران ایران، ۱۳۷۴.
۷. میرعلی‌نقی، سید علی‌رضا. ویژه‌نامه / استاد ابوالحسن صبا: سنگ صبا ... مقام موسیقایی، ۱۳۸۱؛ ۱۸: ۳۳-۵۵.
۸. امیری، علی. زندگی و زمانه استاد حبیب محمدی. گیله‌وا، ۱۳۹۲؛ ۱۲۵: ۲-۱۶ به نقل از نشریه پادنگ ش ۴ و ۵ و ۶، فروردین و اردیبهشت ۱۳۳۶.
۹. سقراطی، امیر. یاد نقاش فراموش‌شده در لابه‌لای کلمات درگاه یاد حبیب محمدی. تندیس. ۱۳۸۸؛ ۱۵۳: ۸-۹.

دادند که تحصیلات دانشگاهی داشتند و زیر نظر هنرمندانی در خارج از ایران (روسیه) آموزش دیده بودند. این افراد پس از بازگشت به وطن در گوشه‌ای از شهر آتلیه‌ای برپا می‌کردند و با تجربیات خود به افراد علاقه‌مند آموزش می‌دادند. وجود این آتلیه‌ها توجه رهگذران مشتاق را به خود جلب می‌کرد و جوانانی که سودای هنر در سر داشتند، اگر موقعیتی برایشان فراهم بود، از محضر این استادان بهره‌مند می‌شدند و اگر شرایط مهیا نبود، در دیدارهایی هرچند کوتاه از پشت ویترین به تماشای آثار این هنرمندان می‌نشستند. در این آموزش‌های غیررسمی استادانی بودند که با نشان دادن راه و ایجاد انگیزه باعث رشد هنرمندانی در آینده شدند که می‌توان از محمدحبیب محمدی به‌عنوان تأثیرگذارترین این افراد نام برد.

ایشان هنرمندانی بودند که توانسته بودند روح زمانه خود را درک کنند و متناسب با گفتمان نوگرایی در فرهنگ و هنر که در زمان پهلوی تبلیغ و تقویت می‌شد، پایه‌های آموزش هنرمندانی صاحب‌نام و اعتبار را در نیمه اول قرن چهاردهم فراهم کنند. هرچند به نظر می‌رسد به همان اندازه که در آموزش هنر موفق بوده‌اند، بیش از آن به واسطه تازگی و محیط پویای هنری که خلق کرده بودند، توانستند بر افزایش علاقه هنرجویان به هنر تأثیر بگذارند. آنچه هست، این هنرمند/آموزگاران کمترشناخته شده نقش مهمی در پی‌ریزی فضای هنری رشت داشته‌اند و گواه آن شمار جایگاه هنرمندان نوگرای گیلانی در تاریخ هنر ایران در دهه ۴۰ و ۵۰ است؛ بنابراین در پاسخ به مسئله اصلی این پژوهش باید گفت هرچند ورود رشته‌های تخصصی هنر در نهادهای دانشگاهی در رشت با تأخیر زیادی نسبت به بسیاری از شهرهای مهم ایران بود، فعالیت هنرمندان مستقل در این شهر نقش اساسی در جذب علاقه‌مندان به هنر ایفا کرد که حاصل آن نسل پرباری از هنرمندان نوگرای ایران در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ ایران است. فراتر از این دستاورد مهم این پژوهش اهمیت دادن به هنرمندان و کانون‌های هنری‌ای است که در کنار نهادهای رسمی آموزش در

۱۰. سرتیپ پور، جهانگیر. نشانه‌هایی از گذشته دور گیلان و مازندران. تهران: چاپخانه خرمی، ۱۳۵۶.
۱۱. خودزکو، الکساندر. سرزمین گیلان. ترجمه سیروس سهامی. تهران: انتشارات پیام، ۱۳۵۴.
۱۲. طاهری، ابوالقاسم. جغرافیای تاریخی گیلان، مازندران، آذربایجان از نظر جهانگردان. تهران: انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران، ۱۳۴۷.
۱۳. خمایی‌زاده، جعفر. تاریخچه آموزش و پرورش گیلان از اواخر دوره قاجاریه تا امروز. تهران: انتشارات ستا، ۱۳۸۴.
۱۴. سلحشوری مهر، کیوان. خداحافظ چارلی (خاطرات انوش نصر). رشت: نشر فرهنگ ایلیا، ۱۳۹۳.
۱۵. سالنامه دبیرستان شاهپور رشت (۱۳۱۴-۱۳۱۵). رشت: چاپخانه عروه الوثقی.
۱۶. طالبی، فرامرز. تناثر گیلان (۱)، دانشنامه فرهنگ و تمدن. رشت: نشر فرهنگ ایلیا، ۱۳۸۸.
۱۷. سرتیپ پور، جهانگیر. «تاریخ معاصر گیلان» قسمت هفتم. گیله‌وا، ۱۳۹۷؛ ۱۵۴: ۸-۱۵.
۱۸. سلحشوری مهر، کیوان. خستگی‌ناپذیر: خاطرات کریم کوچکی‌زاد. رشت: نشر فرهنگ ایلیا، ۱۴۰۰.
۱۹. نظری، منوچهر. خاطرات دکتر یوسف صمدزاده نماینده رشت در مجلس شورای ملی. تهران: انتشارات آرمان رشد، ۱۳۹۷.
۲۰. فقیه پرشکوهی، آسیه. تاریخ تربیت‌معلم در ایران (استان گیلان). تهران: انتشارات دانشگاه فرهنگیان، ۱۴۰۰.
۲۱. مروّجی، سید ابراهیم. پیشگامان فرهنگ گیلان از آغاز تا ۱۳۵۷، جلد نخست. رشت: نشر فرهنگ ایلیا، ۱۳۸۷.
۲۲. مصاحبه با علی‌اکبر طاهری، ۱۴۰۱.
۲۳. کمائی کما، تراب. خاطرات عمر. دادگر. ۱۳۸۷؛ ۲: ۱۹.
۲۴. مصاحبه با طاهر محسنی، ۱۴۰۱.
۲۵. صادقی مهدی، بریرانی صادق. پیشگامان گرافیک نوین ایران (۲). تهران: انتشارات رسم، ۱۳۹۷.
۲۶. ستاری، جلال. این راه است که ما را صدا می‌زند. مصاحبه با صادق بریرانی. گیله‌وا، ۱۳۷۵؛ ۳۸: ۱۰-۱۷.
۲۷. مصاحبه با استاد خسرو روشن، ۱۴۰۱.
۲۸. علی‌دوست، احمد. خطی بر دیوار. رشت: نشر گیلکان، ۱۳۷۹.
۲۹. مصاحبه با فرخنده پیکانی، ۱۴۰۱.
۳۰. سمیعی، عنایت. تنها استاد من مرحوم حبیب محمدی بود. مصاحبه با بهمن محمصص. گیله‌وا، ۱۳۷۶؛ ۴۴: ۲۴-۲۷.
۳۱. اسماعیل‌زاده، خیزران. از روسیه تا تهران در ایستگاه رشت؛ نظری به نقاشی گیلان. حرفه هنرمند، ۱۳۸۹؛ ۷۲: ۱۴۲-۱۵۳.
۳۲. موحد، هادی. آن طرف کوه خبر زیادی نبود. بخشی از متن سخنرانی آیدین آغداشلو در بزرگداشت شصتمین سال تولد نقاش، رشت، آذر ۱۳۷۹. گیله‌وا، ۱۳۸۰؛ ۶۲: ۱۳-۱۲.
۳۳. طالبی فرامرز. ستاری جلال. شعر با قلم‌مو. مصاحبه با حسین محجوبی. گیله‌وا، ۱۳۷۴؛ ۲۰: ۱۴-۳۵.

دانش‌آموزان. پژوهش‌های آموزش و یادگیری، پاییز و زمستان ۱۳۹۷؛ ۱۵ (پیاپی ۲۸): ۳۷ - ۴۸.

۳۷. فریدی، محمدرضا. رابطه اثربخشی تدریس اساتید با خودکارآمدی پژوهشی و یادگیری خودراهبر دانشجویان. پژوهش‌های آموزش و یادگیری، ۱۳۹۵؛ ۱۳ (پیاپی ۲۴): ۷۵ - ۸۶.

۳۴. موریزی‌نژاد، حسن. هنرمندان معاصر ایران، قاسم حاجی‌زاده. تندیس. ۱۳۸۵؛ ۹۲: ۴-۶.

۳۵. موریزی‌نژاد، حسن. هنرمندان معاصر ایران (نقاشی): پری‌بوش گنجی. تندیس. ۱۳۸۷؛ ۱۲۳: ۴-۶.

۳۶. کیخا اسماء، مرزیه افسانه، جناآبادی حسین. رابطه سبک تدریس معلم با انگیزش و درگیری تحصیلی